

Article

International Journal of Kurdish Studies

7 (1), pp. 1-21

<http://ijoks.com>

Sekizinci yüzyıl coğrafyacısı Ebu'l-Fida'nın Takvîmu'l-Buldân kitabında (Almanak Ülkeleri) Kürtler ve onların dağ ülkeleri

Ibrahim IBRAHİM¹

Received: Jul 28, 2020

Reviewed: Sep 10, 2020

Accepted: Sep 17, 2020

Öz

İslam coğrafyacısı Ebu'l-Fida'nın Kürtler üzerine araştırması, İslami kaynakların "dağların toprakları (cibâl)" olarak adlandırdığı bu tanım; hem bir yeri hem de onun kültürel özelliklerini belirten bölgeyi irdelemektedir. Ebu'l-Fida olarak bilinen Ebu'l-Fida İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. 'Alî b. Maḥmūd el-Eyyûbi (ö. 732 HS / 1331 MS), bu bölgenin İslam medeniyetinin gelişmesinde önemli olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışma, Kürtlerin İslam uygarlığına yaptıkları katkılarının gösterildiği kısa bir girişle başlamaktadır. Yaşamı boyunca hüküm süren siyasi koşulları belirlemenin yanı sıra, Ebu'l-Fida'nın yaşamı, yetiştirilme tarzı, yazıları ve İslam kültürüne yaptığı katkıların kısa bir özeti bulunmaktadır. Ayrıca Takvîmu'l-Buldân kitabındaki konular incelendiğinde; kitabın yazılmasına yol açan koşullar, kitabın yaklaşımı ve yazarın Kürtleri nasıl gördüğü ile onların "dağların topraklarında" dağılımı veya çeşitli "dağ ülkeleri" gibi ifadelerle yer verildiği görülmektedir. Çalışmanın konusu, Kürtlerin yaşadıkları önemli şehirlerden, köylerdeki yaşam alanlarından, çorak arazilerinden ve kırsal yaşamlarından bahsetmeyi gerek kılmıştır. Kürtlerin ekonomik, sosyal ve dinsel yaşamının yönleri tek tek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Fida (Sekizinci Yüzyıl Coğrafyacısı), Takvîmu'l-Buldân kitabı, Kürt yerleşimi, Dağların bölgesi Cibâl, Sekizinci yüzyıl Kürt kültürüne katkı

Recommended citation:

Ibrahim, I. (2021). Sekizinci yüzyıl coğrafyacısı Ebu'l-Fida'nın Takvîmu'l-Buldân kitabında (Almanak Ülkeleri) Kürtler ve onların dağ ülkeleri. *International Journal of Kurdish Studies* 7 (1), 1-21, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.775229>

¹ Ph.D Candidate., Dicle University, Department of Kurdish Language, and Culture, e-mail: ibrahim.e.ibrahim@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1595-1496>

Kurds and their mountain homeland in the book Takvîmu'l-Buldân (The Almanac of Countries) by eighth century geographer Abu al-Fida**Abstract**

The research of the Islamic geographer Abū l-Fidā' on the Kurds deals with the region that Islamic sources refer to as “the territory of the mountains (jibâl)” a description that designates both a location and its cultural features. Ebū'l-Fida İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. 'Alī b. Maḥmūd el-Eyyûbi (d. 732 AH / 1331AD) known as Abū l-Fidā' (d. 732 AH / 1331 AD) claimed that this region has been significant in the development of Islamic civilization. The present study begins with an introduction briefly identifying the Kurds as such and illustrating their contribution to Islamic civilization. As well as pinpointing the political conditions prevailing in his lifetime, there is a short summary of the life of Abū l-Fidā', his upbringing, his writings, and his own contributions to Islamic culture. Under consideration is also the book Takvîmu'l-Buldân – the circumstances leading to the writing of the book, the approach of the book, as well as how the author views the Kurds and their distribution in the “territory of the mountains” or various “mountain countries.” The subject matter necessitates mention of significant cities in which the Kurds were living, and their habitation in villages, wasteland and countryside. Aspects of Kurdish economic, social and religious life are discussed by-the-by.

Keywords: Abu'l-Fida (Eighth Century Geographer), Book Takvîmu'l-Buldân, Kurdish habitation, Territory of the mountains Jibâl, Eighth century Kurdish cultural contribution

Giriş

Kürtlerin de tıpkı İslam tarihi ve uygarlığına katkı sağlayan diğer halklar gibi bu alanda önemli bir yeri olmuştur. Hatta genel hayat içinde büyük ölçüde etkili olmuşlardır. İslam tarihinin çeşitli aşamalarında, kültür, bilim, düşünce, din ya da siyaset açısından birçok yönden belirgin katkılarda bulunmuş olan Kürtler İkinci Abbâsî Döneminde (H. 232 - 590 / M. 847 - 1195) ve daha sonraki dönemlerde kendi bölgelerinde çeşitli yönetimler ve devletçikler kurmuşlardır. Bu arada Eyyübîler döneminde (M. 1174 - 1250) İslam devletinin yönetimini üstlenmişlerdir. Aynı şekilde Memlukler döneminde savaş, kültür, bilim ve benzeri çeşitli alanlarda da belirgin katkılarda bulunmuşlardır. Böylece kültür bilim açısından çeşitli değerli şahsiyetler öne çıkmıştır. Bunlardan biri de ünlü tarihçi ve coğrafyacı Ebu'l-

Fidâ'dır. Ebu'l-Fidâ tarih ve coğrafya ile ilgili kitaplarında Kürtlerin hayatı ve tarihlerini çeşitli açılardan ele almıştır. Bu kitaplardan biri de Takvîmu'l-Buldân'dır. Kürtler çeşitli bölgelere dağılmış olsa da Ebu'l-Fidâ'nın deyimiyle Cibâl Bölgesi ya da Cibâl Yurdu Kürtlerin yaşadığı ve çeşitli açılardan uygarlığına katkı sağladığı önemli bölgelerden olmuştur.

1. Ebu'l-Fidâ'nın Takvîmu'l-Buldân Kitabı

Ebu'l-Fidâ H. 672 / M. 1273 yılında Şam'da doğdu. Adı, İsmail b. Ömer b. Şahinşah b. Eyyub b. İmaduddin el Eyyûbî'dir. Kendisi özellikle Avrupalı araştırmacılar tarafından Ebu'l-Fidâ lakabıyla tanınıyor olmasının yanı sıra el-Meliku's-Sâlih (Ebu'l-Fidâ, t.y: 7-8; İbn Hacer el-Askalânî, 1993: 371) ve el-Meliku'l-Mueyyed (İbn Kesîr, 1988: 371) lakaplarıyla da bilinmektedir. Bu kadar çok unvanının olması hiç kuşkusuz kendisinin sahip olduğu içtimaî, siyasî ve ilmî konumundan kaynaklanmaktadır. Kendisi köklü Eyyûbî sülalesinden gelmekte olup babası el-Meliku'l-Mansûr olarak bilinen Şam emiriydi. Bu da daha sonraları Ebu'l-Fidâ'nın Memluklu sultanı Sultan Nasır Kalevun tarafından H. 710 / M. 1310 yılında Hama emiri olarak tayin edilmesinde etkili olmuştur.² Daha sonra ikinci kez yine Memluklu sultanı Laçin tarafından aynı göreve getirilmiş ve öldüğü yıl olan H. 732 / M. 1331 yılına kadar bu görevde kalmıştır (Krachkovsky, 1963: 391).

Birçok savaşa katılan Ebu'l-Fidâ askeri yeteneklerinin yanı sıra çocukluktan itibaren edebiyatın çeşitli bilimlerinde yüksek bir düzeyde eğitim almıştır. Ebu'l-Fida doğduğunda babası Şam emiriydi ve bu konumuyla onun eğitiminde ve yetişmesinde büyük rolü olmuştur (Muhammedeyn, 1999: 187; Krachkovsky, 1963: 390) .

Ebu'l-Fida kendi faaliyetleriyle yetinmeyip aynı zamanda çevresiyle de ilgilenerek yazarlar ve edebiyatçıları maddî ve manevî olarak desteklemiştir. Onları kendine ve meclisine yakın tutuyordu. Bu da başlı başına Ebu'l-Fida'nın yazdıklarında etkili olan çeşitli derin bilgi ve belgelerin artmasında katkısı olan belli başlı etkenlerden olmuştur (Krachkovsky, 1963: 391).

2. Yazarın Yaşadığı Dönem

Ebu'l-Fidâ (H. 672 - 732 / M. 1273 - 1331) yılları arasında yaşadı. Bu dönem, (H. 648 - 922 / M. 1250 - 1517) yılları arasındaki süren Memlukler dönemi olarak bilinir. Kendisi,

²- Hama, Asi nehri üzerinde yer alan eski bir Bilad-i Şam şehridir. Şu anki Suriye'nin orta bastısında yer alan Hama hala eski tarihi ismiyle anılmakta ve şu ana kadar Ebu'l-Fida'nın şehri olarak bilinmektedir.

yönetimi üstlenerek Mısır, Suriye, Hicaz ve Arap Yarımadası'nı kapsayan İslam dünyasının geniş bir coğrafyasına egemen olan Memluklere nispet edilmektedir. Nasıl ki Memlukler, İslam dünyasının başka bölgelerini de nüfuzlarının altına alıp buralarda etkili olmuşlardır.³

Bu dönemde İslam devleti tehlikelerle karşı karşıya bulunmaktaydı. Doğuda geniş alanlara egemen olan Moğollar özellikle büyük tehlike oluşturmaktaydı. Ve bilhassa H. 656 / M. 1258'de Bağdat'taki Abbâsî halifeliğini yıkıp işgal etmek üzere Şam topraklarına ve Küçük Asya'ya⁴ yönelen Moğollar, H. 658 / M. 1260'taki Ayncalut'tan sonra Memluklerle aralıklarla savaş ve anlaşmazlıklar yaşadılar. Zaman zaman sakin dönemler yaşansa da bu anlaşmazlık ve savaşlar Ebu'l-Fidâ'nın Hama emiri olduğu dönemde de bitmemiştir. Bizzat kendi tarih kitabı olan "Muhtasaru Ahbârî'l-Beşer"de bu olay ve gelişmeleri çeşitli yönleriyle ele almıştır (Ebu'l-Fidâ, t.y: 61–62, 84-85).

Buna ek olarak İslam devleti başka bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı, bu da Haçlı Seferleri'ydi. Bu dönemde Memlukler yönetimleri esnasında gerçekleşen bu akınlara göğüs germede en büyük rolü oynadı. Bu arada bazı şehir ve bölgeleri de Haçlılardan kurtardılar(Tokuş, 1997: 181 – 183) .

İşte bu siyasal gerçeklerin gölgesinde yaşayan Ebu'l-Fidâ, bu olaylardan hiçbirisi kendisini yazmaktan alıkoymasına izin vermeden kitaplarını kaleme almaya devam ediyordu. Ebu'l-Fidâ H 732 / M. 1331 yılında elli sekiz yaşında gözlerini hayata yumuncaya değin bu işi sürdürdü. Cenazesi günümüze kadar Ebu'l-Fidâ şehri olarak bilinen Suriye'nin Hama şehrinde toprağa verildi (Ebu'l-Fidâ, t.y: 8).

Ebu'l-Fidâ kendi döneminde yaşanan olayları belgelendirme rolünü üstlenmiş adeta döneminin tanığı olmuştu. Edebiyat, tıp ve bitkibilim/botanik gibi çeşitli alanlarda bir dizi kitap kaleme alan Ebu'l-Fidâ'nın tarih ve coğrafya alanındaki kitaplarının sıra dışı bir bilimsel değeri bulunmaktadır. Kendisinin coğrafya alanında yazdığı kitaplardan biri de Takvîmu'l-Buldân'dır (Avaz, 1995: 195–196).

3. Takvîmu'l-Buldân Kitabı

³ - Memluklar çeşitli milletler ve halklara mensuptu. Ancak Türkler ve Slavlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu kölelerin çoğu savaş tutsağıydı. Başta savaş olmak üzere birçok konuda kendilerine bel bağlanacak kişiler olarak eğitilip yetiştirilmişlerdir. Köleler zamanla Eyyûbî devletinde askeri gücün önemli bir bölümünü oluşturmaya başladı. Böylece siyasi yönetimi ele geçirerek İslam devletinin fiili hakimleri haline geldiler. Bakınız: (el-Hanefî, 1975, c.1: 269-270; el-Mansûrî, 1987: 26; . İbn Haldûn, 2000, c.2: 430)

⁴ - Küçük Asya, Müslüman coğrafyacı ve tarihçiler tarafından Rumeli diye adlandırılmıştır. Bu isimle ilgili olarak bakınız: (Kei Lestring, 1954: 159 – 160)

Türü, konusu, yöntemi ve içindeki bilgiler itibarıyla Takvîmu'l-Buldân Ebu'l-Fidâ'nın en çok bilinen kitabı sayılır. Coğrafi bilgilere ek olarak kitapta birçok tarihi bilgi ve olay yer almaktadır. Bu arada Kürtlerden de söz ederek o tarihi aşamadaki varlıklarına, buldukları yerlere ve uygarlık alanındaki rollerine değinmektedir.

Takvîmu'l-Buldân adlı kitabının girişinde Ebu'l-Fidâ bu kitabı kaleme alma nedenine değinerek hedefinin kendisinden önce yazılmış olan coğrafya kitaplarındaki bilgi eksikliklerini gidermek, isimleri düzeltmek ve sözü edilmemiş bazı önemli yerleri kayda geçirmek olduğunu belirtmiştir. Ancak bazı durumlarda bu müelliflerin kitaplarından faydalandığı da anlaşılıyor. İbn Havkal'in (ö. H. 4. yy. / M. 10. yy. sonları) Suvaru'l-Ard adlı kitabı, İbn Hurdâzbih'in Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, yine eş-Şerîf el-İdrîsî'nin (ö. H. 560 / M. 1164) Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, İbn Said'in (ö. H. 685 / M. 1286) Kitabü'l-Cuğrafyâ adlı kitabı ile benzeri kitaplardan faydalandığı anlaşılan Ebu'l-Fidâ, açık açık kitabının ismini İbn Cezle'nin (ö. H. 493 / M. 1100) Kitâbu Takvîmu'l-Buldân fi't-Tibb adlı kitabından esinlenerek bulduğunu belirtiyor (Ebu'l-Fidâ, 1840: 1-3).

Bu kitaplardan bazıları günümüzde bilinen ve araştırılmış olan kitaplar olsa da Ebu'l-Fidâ'nın yararlandığı Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik ve el-Muhellebî'nin (H. 4. yy. / M. 10. yy.'da) kaleme aldığı Kitâbu'l-Azîzî gibi nice kitap kaybolup gitmiştir. Ebu'l-Fidâ aynı zamanda bir görgü tanığı olarak gözleme ve olayları belgelendirme yöntemine de dayanmıştır. Şehirleri gezerek gözüyle gördüğü şekliyle betimleyen Ebu'l-Fidâ şehirlerin genel iktisadî, mimarî, içtimaî durumlarını ve önemli yerlerini açıklayarak anlatmaktadır. Yine tacirlerin yanı sıra bazı kimselerden sözlü olarak duyduğu olaylara da yer veriyor (Avaz, 1995: 196 - 197).

Ebu'l-Fidâ'nın telifini H. 721 / M. 1321 yılında tamamladığı Takvîmu'l-Buldân kitabını iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüm yeryüzünün bölümleri ekvator, yedi kıta, karalar ve yüz ölçümü ile ilgili betimleyici bir giriş niteliğinde olup astronomik coğrafya ile ilgili genel bilgiler içermektedir. Bu bölümde yeryüzünün denizleri, gölleri ve nehirlerinin yanı sıra dağlarından söz eden yazar, ölçü birimlerine de değinmektedir. İkinci bölümde ise yirmi sekiz çizelge yer almakta olup bu bölümde coğrafi bölgelerden söz ederek yirmi sekiz coğrafi bölge şeklinde tasnif etmektedir. Ayrıca her bir bölgenin konum ve sınırlarını da veren Ebu'l-Fidâ bu haliyle coğrafya biliminde çizelge düzenine dayanan ilk coğrafyacıdır. Bu kitap, çoğu oryantalistlerin dikkatini çekmiş ve onlar tarafında bu kitabı o dönemde kaleme alınmış diğer kitaplara oranla döneminin en iyi coğrafya kitabı olarak sayılmıştır. Bu kitabı

öven oryantalistlere örnek olarak Fransız oryantalist “Reinaud” verilebilir (Krachkovsky, 1963: 391-395).

4. Takvîmu'l-Buldân'da Cibâl Yurdu ve Kürtler:

4.1. Cibâl Yurdunun Konumu ve Sınırları:

Ebu'l-Fidâ'nın yer verdiği şekliyle Cibâl Yurdu ya da çoğu İslamî tarihi ve coğrafi kaynakta geçtiği gibi Cibâl Bölgesi, daha sonraları doğu kesiminin bizzat Selçuklular tarafından H. 6. yy. / M. 10. yy.'da Irak-ı Acem olarak adlandırılan bölge olup bu kesim bölgenin büyük bölümünü oluşturmaktadır. Buna karşılık küçük bölümünü oluşturan batı kesimi Kürdistan adıyla bilinmiştir (Kei Lestring, 1954: 220; en-Nakaşbendî 2011: 28). Bu bölge, hâlihazırda genel olarak İran'da Kirmanşâh, Bahteran ve Kürdistan (Senendec) vilayetleriyle beraber Hemedân vilayetinin batı kesimleri ile Batı Azerbaycan vilayetinin güney kesimlerini içine almaktadır (en-Nakaşbendî 2011: 27-28; Hoşnav, 2009: 105).

Bölgede hava yazları ılıman kışları soğuk geçer. Karların dağların tepelerini kapladığı bölgenin ismi de dağların yoğunluğu doğası ve engebeli bir bölge olmasından gelmiş olsa gerek. Neredeyse her şehirde görülen bu dağların en iyi bilinenleri Rey yakınlarındaki Denbavend dağları, Hemedân şehrine hâkim bir noktada yer alan Ervend dağı, Hemedân ile Hulvân arasında yer alan Bisutûn dağı, Rey ve Kum arasında yer alan Kerkeskuh olup bölgede çok sayıda ırmağın varlığı da dikkat çekmektedir (es-Sufyanî, 2006: 3-6).

Bilâdu'l-Cebel (Cibâl Yurdu) ya da Irak- Acem, Takvîmu'l-Buldân kitabında bu şekilde geçmektedir. Kitapta ele alınan on dokuzuncu bölge olan bölgenin sınırlarını Ebu'l-Fidâ batısında Azerbaycan, güneyinde Irak'ın bir bölümü ve Huzistan, doğusunda Horasan ve İran, kuzeyinde Deylem, Kazvin ve Rey yer alır, şeklinde çizmektedir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 408). Bu tanım Cibâl Bölgesi'nin sınırlarını çizen İbn Havkal'ın Suratu'l-Ard kitabındaki bilgilerle uyumaktadır (İbn Havkal, 1992: 304). Bölge hâlihazırda İran'ın kuzeybatısında Urmiye gölüne kadar uzanarak oradan batıdaki Irak düzlüklerinden doğudaki büyük İran çölüne kadar uzanarak Doğu Azerbaycan dağlarını da içine alan bölgedir (Hoşnav, 2009: 104). Ebu'l-Fidâ Şehrizar'un merkezi saydığı Erbil şehri gibi yeni bölgeleri de Cibâl Bölgesine katmış olduğu anlaşılmaktadır (Ebu'l-Fidâ, 1840: 412-413).

4. 2. H. 4-8 / M. 10-14 Yüzyılda Kürtlerin Cibâl Yurdundaki Tarihi

Araştırma tarihin bu aşamasını ele almaktadır. Çünkü Ebu'l-Fidâ bu bölgeleri betimlerken çoğu zaman kendisinden önce kaleme alınmış kitaplara dayanmaktadır. Bu kitaplar ise genel olarak Buveyhî dönemi (H. 334 - 447 / M. 946 - 1055) olarak bilinen döneme ait olup Abbâsî halifeliğinin başkenti Bağdat'ı basan Ahmed el-Buveyhî yönetime el koyup halifenin yetkilerini kısıtlayıp aza indirmiştir. Daha doğrusu halife, Buveyhî'nin emri altında görev yapan bir memura dönüşmüştür. Makam ve yetkileri ellerinden alınan vezirler de aynı durumdaydı (Menimine, 1987: 52-53).

H. 334 - 335 / M. 946 - 947 tarihlerinde Cibâl Bölgesi tamamen Buveyhîlerin yönetimi altına girdi. İran'ın batı ve güney kesimlerine hâkim olan Buveyhîler Irak'ın da büyük bölümünü egemenlikleri altına girdi. Böylece Hemedân, İsfahan ve Rey'in yanı sıra Huzistan, Kirman, İran, Bağdat ve Basra vilayetlerini ele geçiren Buveyhîlere karşı Kürtler daha sonraları amansız bir direniş mücadelesi verdi (Puladiyan, 2013: 113-115). Öyle anlaşılıyor ki Şehrîzor bölgesi Hicrî dördüncü yüzyılın ilk yarısında Buveyhî egemenliğinin dışında Kürtlerin elinde kalmıştır. Aynı şekilde Azerbaycan'daki Salmas bölgesi de Kürt Cafer b. Şukeveyh'in elinde kalmış olup Hezbânî kabileleri oradaki bazı şehirlerin yönetimini elinde bulunduruyordu (Hasan, 2011: 32-33).

Kürtler, Buveyhî nüfuzunun hâkim olduğu dönemlerde emirlikler ve devletçikler meydana getirirken bu emirlik ve devletçikler daha sonraları Selçuklu döneminde (H. 447 - 590 / 1055 - 1195) de varlığını sürdürmüştür. Abbâsî halifeliğinin sonuna kadar da çeşitli devletler ve yönetimler şeklinde durumlarını devam ettirirler. Bununla birlikte Kürtler o dönemlerde Cibâl Bölgesinde siyasî işlerin dizginlerini ele alıp öncülük etmek, hükümetlerini kurmak ve etraflarını kuşatan siyasi ve askeri sürtüşmelere yapıcı müdahalede bulunmak suretiyle bölge tarihine büyük katkı sağlamıştır. Bu yönetimlerden araştırmamızın kapsamı içine giren en önemli yönetimler Aysanî İdaresi, Hasneveyh Emirliği, Anazî, Hezbânî, Büyük Lor ve Küçük Lor'dur.

4. 2. 1. Aysanî Emirliği : (H. 300 - 350 / M. 912 - 961)

Kürt kabilelerinin emelleri (H. 4 - 5. yy. / M. 9 - 10. yy.) arasında yeşerirken Kürt önderleri tek bir yönetim altında toplanmaya başladı. Bu kez özerklik istiyorlardı ancak bu kez olanlar, toplumsal durumlarından ya da ekonomik koşullarından kaynaklanan bir ayaklanma değildi (Puladiyan, 2013: 114). Bu dönemde, tam olarak da Hicrî 4. Miladî 10. Yüzyıl başlarında Aysanîye Emirliği adı altında bir emirlik ortaya çıktı. Yaklaşık yarım yüzyıl hüküm süren bu emirlik Cibâl Bölgesinin batı kesimini egemenliği altına aldı. Şehrîzor

yakınlarında bulunan Dînever, Hemedân, Nihavend ve Samğan'dan Azerbaycan sınırlarına, oradan da Şehrîzor sınırlarına kadar egemenliğini yaydı.

Kurucularının Kürt Berzikan kabilesine mensup olduğu, önderlerinin de Ahmed adında bir şahıs olduğu, Ahmed'in ise Nedâd ve Ğânim adlarında iki oğlu olduğu, bu ikisinden her birinin de kendine özgü birlikleri ve nüfuzu olduğu anlatılmaktadır. Kaynaklarda Nedâd'ın H. 349 / M. 960 yılında öldüğü, yerine de oğlu Ebulğenaim Abdulvehab'ın geçtiği, onun da Şazencan'ın eline tutsak düştükten sonra daha sonra değineceğimiz Hasneveyh'e teslim ettiği, Hasneveyh'in de nüfuzu altındaki her şeye el koyduğu belirtilmektedir. Ğânim'in ise H. 350 / M. 961 yılında öldüğü, yerine de oğlu Ebu Salim Deysem b. Ğânim'in geçtiği, merkezinin Kisnân(?) kalesi olduğu, bu yönetimi de nüfuzu altındaki her şeye el koyan Ebulfeth b. El-Amid tarafından sona erdirildiği söylenmektedir (İbnu'l-Esir, 1987: 388).

Ayşânîye idaresinin bu şekilde son bulduğu anlaşılmaktadır. Bu idarenin daha sonra kaynaklarda sözü edilmezken son olarak İbn Esir'in değindiği Ğânim'in oğullarından Muhammed adında bir kişinin Buveyhî döneminde H. 373 / M. 983 yılındaki olaylar esnasında daha sonra sözünü edeceğimiz Hasneveyh emirliği kapsamı içinde ayaklandığı belirtilmektedir. Buveyhî emir Fahruddevle'nin gönderdiği ordu bütün uğraşlarına rağmen ayaklanmayı bastırmayı başaramayınca Buveyhî emiri Hasneveyh'e böyle bir hareket ve ayaklanmanın varlığından dolayı sitem edip kınadığı, ardından kendisi ile barış yapmasını emrettiği onun da H. 374 / M. 984 yılında kendisiyle barış yaptığı ve bu barışın H. 375 / M. 985 yılına kadar devam ettiği, ancak bu tarihte emir Fahruddevle'nin bir kez daha harekete geçerek bu kez kendisini ortadan kaldırmayı başardığı anlatılar arasında geçmektedir (İbnu'l-Esir, 1987: 388). Tarihi gelişme ve olaylardan anlaşıldığı kadarıyla kendileri daha sonra anlatacağımız Hasneveyh emirliğine eklenmiştir.

4. 2. 2. Hasneveyh Emirliği (H. 348 - 406 / M. 959 - 1015)

Bu emirlik, İbn Esir, İbn Miskeveyh, İbn Haldun başta olmak üzere birçok tarihçinin dikkatini çekmiş ama en büyük ilgiyi Kürt tarihçi Şerefhan Bidlisî göstermiştir. Bidlisî Şerefname adlı kitabının ikinci bölümünü Hasneveyh hanedanına ayırmış, emir ve hükümdar isimlerinin yanı sıra dönemlerinde yaşanan gelişmelere yer vermiştir (el-Bidlisî, 2006: 66-70). Bu emirliğin ortaya çıkışına baktığımızda emirliğin Ayşânîye emiri Ğânim'in ölüm anından itibaren ortaya çıkmış olduğunu görürüz. Hasneveyh emirliğinin kurucusu Berzinkânî Kürt Hüseyin oğlu Hasneveyh, Ayşânîye yönetiminin mülklerine el koyarak kendi mülküne katmayı Şazincân kabilesinin yardımıyla başarırken bu şekilde Hasneveyh ailesi bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkmış oldu (İbnu'l-Esir, 1987: 388).

Bu emirin ismi ilk kez H. 359 / M. 969 olaylarında geçiyor. Bu tarihte Hasneveyh fiili olarak Cibâl bölgesini egemenliği altına aldı. İlk başlarda Buveyhîler ile iyi ilişkiler içindeydi. Ta ki Buveyhî Ebu Musafir ile aralarında görüş ayrılığı çıkıncaya kadar bu ilişkiler devam etti. Bu görüş ayrılığı sonucunda yaşanan savaş Hasneveyh'in zaferiyle sonuçlanınca Buveyhîler kendisinden korkmaya ve çekinip ona karşı tedbirler almaya başladılar (Miskeveyh, t.y: 270).

İbn Esir'in verdiği bilgilerden Buveyhî hükümdarı, Hasneveyh'in Horasan'a karşı yürüttüğü savaşlarda edindiği deneyimlerden ötürü kendisine özel bir konum tanıdığını, bölgede vergi toplanması konusunda yaptıklarına göz yumduğunu, daha sonraları da üstesinden gelemediği için kendisiyle barış yapma yoluna gittiğini anlıyoruz (İbnu'l-Esir, 1987: 319). İbn Esir ayrıca Hasneveyh'in H. 369 / M. 979 yılında öldüğünü, Nedâd ve Ğânim'in kendi dayıları olduğunu, öldüğünde ise Berzikanlılardan oluşan ve Berziniye denilen bir ordunun komutanı olduğunu, ölümünden sonra ise oğulları arasında anlaşmazlık çıktığını, böylece iki gruba ayrılan oğullarından bir kısmının Buveyhî Fahruddevle'ye destek verdiğini, diğer kısmının da Adaduddevle'yi desteklediğini, Adadduddevle'ni bu anlaşmazlığa müdahale ederek bu bölgelere Ebunnecm Bedr'i hükümdar yapmayı başardığını, onun da emirliğinde işleri düzene sokmayı başardığını anlatmaktadır (İbnu'l-Esir, 1987: 319; İbn Haldun, 2000: 1095).

Şerefhan Bidlisî Hasneveyh hanedanının mensupları arasında yaşanan olay ve anlaşmazlıkları anlatıyor; “en ünlüleri olan Hasneveyh oğlu Bedr Bağdat'tan Nasiruddevle lakabını almış devletin sınırları Dînever'den Ahvaz, Horasan, Mervcerd, Esedabad ve Nihavend'e kadar ulaşmıştır. Bedr, bütün bu memleketlere hâkim olarak aralarında kalan dağ, çöl ve ovalara egemenliğini yaymıştır” (el-Bidlisî, 2006: 67).

4. 2. 3. Anazî Emirliği (H. 381 - 511 / M. 991 - 1117)

Bazı kaynaklarda Anan ya da Ayar diye de geçmektedir (en-Nakaşbendî 2011: 134). Kürt Şazincânî kabilesi tarafından kurulmuş Hulvân'ı merkez edinmiştir. Emirlik daha sonraları Cibâl Yurdu'nun büyük bir bölümünü kapsayacak şekilde genişlemiştir. Hulvân'a ek olarak en çok bilinen şehirleri Dînever, Karmesîn, Esedabad, Şehrizer ve Sirma'dır. Bu emirliğin ilk ve fiili kurucusu Muhammed Ebu'l-Feth sayılmaktadır. Emirliğini Hanikîn'i içine alarak Bağdat'ın kuzeyine ulaşacak derecede genişletti. Hasneveyh emirliği ile nüfuz mücadelesi içine giren bu emirlik zamanla Hasneveyh emirliği ile ittifak kurma yoluna giderek her ikisini çevreleyen tehlikeler karşısında diplomatik ve askeri ilişkiler geliştirdi. Ancak zamanla Hasneveyh emirliğinin güç kaybetmesiyle birlikte Anazîler bu emirliği hakimiyetleri altına

alarak egemenliği altındaki bölgeleri kendi nüfuz alanlarına katmayı başardı. Son emiri Ebu Macid el Muhelhil döneminden itibaren tedrici olarak Selçuklu egemenliğine boyun edinceye kadar bölgede hüküm sürerek yönetimi üstlenmeye devam etti (en-Nakaşbendî 2011: 134-143, Hasan, 2011: 51-55).

4. 2. 4. Hezbânî Emirliği (H. 437 - 534 / M. 1046 - 1139)

Kürt Hezbânî kabilesi Hezbânî emirliği olarak bilinegelen bir emirlik kurmayı başardı. Bu emirlikten söz eden İbn Esîr emirlik içerisindeki iç sürtüşmeler ile Musul'daki Akilîler ile yaşadıkları anlaşmazlıklara değiniyor (İbnu'l-Esir, 1987: 41-42). Emirliğin merkezi Ebu'l-Fidâ'nın Cibâl Yurdu'nda Şehrîzor vilayetinin merkezi olarak gördüğü Erbil'deydi (Ebu'l-Fidâ, 1840: 413).

Hezbânî emirliğinin en ünlü emirleri Hezbânî Musa oğlu İsa (H. 437 / M. 1046), Hezbânî Musek oğlu Ebulhasan (H. 440 / M. 1049) ve Hezbânî Musek oğlu Ebu'ali idi. Bu Ebu'ali H. 5. M. 11. Yüzyılın ikinci yarısı başlarına kadar hüküm sürmüştür.

Selçuklular bölgeyi egemenlikleri altına almayı başardığında bu Selçuklular ile Hezbânîler arasında iyi ilişkiler olduğu anlaşılıyor. Bu emirlik H. 534 / M. 1139 yılına kadar hüküm sürmüş, sonunda Zengî devletinin eline geçmiştir. Bu arada Hezbânîlerin söz konusu bölge dışında kuzey ve kuzeybatı istikametinde çeşitli emirlikler kurduğu biliniyor. Ayrıca Hezbânîler Eyyübî devletini de kurmuş zira Eyyübîler bu kabileye dayandırılıyor (Tevfik, 2007: 23, 83, 115, 134; Hasan, 2011: 55-56).

4. 2. 5. Büyük Lor Emirliği (H. 543 - 827 / M. 1148 - 1424)

Loristan bölgesi Zagros dağlarının ortasında güneyden Huzistan, kuzeyden Kürdistan arasında yer almaktadır.

Tarihçiler Lor sözcüğü konusunda görüş ayrılığına düşmüş olup en doğrusunu; "Lor, lam zamme, vav sükûn, sonundaki ra da muhmeldir" diyen Ebu'l-Fidâ söylemiştir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 312-313).

Kürtler Selçuklu egemenliği döneminde Loristan'da egemen idareler, atabeylikler kurmayı başarmıştır.⁵ Onlardan öne çıkan emirler ve komutanlar olmuştur. Kurulan en önemli emirlikler Büyük Lor (H. 543 - 827 / M. 1148 - 1424) ve Küçük Lor (H. 591 - 1005 / M. 1195

⁵- Atabekler Atabek'in çoğulu olup Türkçe iki sözcükte oluşmaktadır. Ata, yani baba ya da eğitici ve Bek yani bey ve emir. Bu durumda kelimenin anlamı emir'in eğitici'si oluyor. Daha sonraları başka anlamlarda kullanılmaya başladı. Sultan, baş vezir ve Selçuklularla ve güçlü beylerle yakınlığı bulunan ileri gelen emirler anlamında. Memluklu döneminde ise aynı zamanda ordu komutanlığını üstlenen kimselere verilen bir lakap olmuştur. Böylece Askeri Atabek unvanı yaygınlık kazanmıştır. Bakınız : (Hasan ve Sabbağ 1999: 14)

- 1596) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Büyük Lor aynı zamanda Fazlavîye olarak da bilinmektedir. İlk başlarda Bedr tarafından yönetilirken daha sonra yerini Muhammed Hurşid'i veziri olarak tayin eden oğlu Nasiruddin Muhammed yerini aldı. H. 500 7 M. 1106 dolaylarında Summak Dağı'ndan yaklaşık 400 Kürt ailesi göç ederek Loristan'a yerleşti.⁶ Muhammed Hurşid kabilelerinin koruması altına giren bu aileler Hurşit'ten takdir ve ilgi gördü. Başlarındaki önderleri ise Ebi Nasr el Fazlâvî denen bir kişiydi (el-Bidlisî, 2006: 125-140; Davudî, 2010: 61-62). Her iki oğlu Ali ve Muhammed öne çıkarken Muhammed'in Selçuklu Salgarlı ailesi nezdinde özel bir konumu vardı. Cesaretiyle öne çıkan Muhammed bu ailenin takdirini kazanmıştır. Daha sonraları Atabek Sungur'un desteğiyle Loristan'ı ele geçiren oğlu Ebu Tahir (H. 543 - 556 / M. 1148 - 1161) yerini aldı. Ardından bağımsızlığını ilan etti ve hayatının sonuna kadar yönetimde kaldı (H. 555 / 1115). Ondan sonra yerini oğlu Hezar Esb aldı. Emirlik onun döneminde büyük bir gelişme yaşadı. Bunun üzerine bir kez daha Summak dağından gelen birçok Kürt kabilesi için çekim odağı haline geldi. Bu da Hezar Esb ve kardeşlerinin gücüne güç kattı. Onlar da emirliklerinin sınırlarını genişletme yoluna gittiler. Ölümüne kadar yönetimde kalan Hezar Esb'den sonra bazı oğullarının yanı sıra bazı aile mensupları yönetimi devraldı. Ta ki H. 827 / M. 1423 yılında son hükümdarları Beşeng(?) Yusuf Şah oğlu Ahmed oğlu Ebu Said oğlu Şah Hüseyin Beşeng oğlu Hüşeng oğlu Kavus oğlu Giyaseddin tarafından öldürüldü. Onlar peşlerinden zaferle şanlı dolu bir ün bırakarak giderken (el-Bidlisî, 2006: 125-140; Davudî, 2010: 64-78). Timurleng'in oğlu Timurleng oğlu Şah oğlu sultan İbrahim'in saldırısına uğrayan Giyaseddin'in yönetimi uzun sürmedi. Sultan İbrahim hem Giyaseddin hem de Falavîlerin yönetimini nihai olarak sona erdirince yönetim bu kez Bahtiyârî hanedanının eline geçti (Zeki, 1948, c.2: 148).

4. 2. 6 - Küçük Lor Emirliği (H. 543 - 827 / M. 1148 - 1424)

Küçük Lor aşireti ve kabileleri şan ve konum olarak Büyük Lor'dan geri değildi. Sayıca kalabalık olan bu kabile ve aşiretler doğrudan halifenin yönetimine bağlıydı. Bu durum H. 550 / M. 1155 yılına kadar devam etti. Bu tarihte ise Selçuklular Husameddin Şevheli'yi onlar için hükümdar tayin etti.

Hurşid'in her iki oğlu Muhammed ve Kerami Lorîlerden Cengrevî kavmine yaklaşarak hizmetlerine girdiler. Böylece her ikisini şanı yüceldi. Ardından Hurşid'in Şucauddin denen başka bir oğlu öne çıktı. İşte bu Şucauddin kısa süre içerisinde yönetimi ele geçirerek Küçük

⁶ Summak Dağı, şu an Suriye'nin İdlîb ilindeki Harim dağının kuzey batı yamacını oluşturmaktadır. Bu isimle anılmasının nedeni ise burada çok sayıda sumak ağacının bulunmasıdır. Bu dağ halihazırda Barişa adıyla bilinmektedir.

Lor'un hükümdarı oldu. Selçuklularla çatışma içine giren Şucauddin adaletli ve insaflı biri olarak tanındı. Türklerin akınlarını geri püskürtmeyi ve egemenlikleri altındaki bölgeleri ele geçirmeyi başaran oğlu Bedr'in yanı sıra yeğeni Seyfuddin'i veliaht ilan etti. Daha sonra yaklaşık 30 yıl süren bir yönetimden sonra hastalanıp ölmeden (H. 621 / M. 1224) önce oğlu Bedr öldürüldü. Bunun üzerine yerine yeğeni Hurşid oğlu Nureddin oğlu Seyfeddin Rustem aldı. Eşkîya ve çeteleri bertaraf ettikten sonra döneminde iktisadî bir kalkınma yaşandı. Ancak düşmanları kardeşi Şerafettin Ebu Bekir ile işbirliği yaparak kendisine komplo kurdu. O da çok geçmeden iktidar ve yönetim uğruna kardeşini öldürdü (el-Bidlisî, 2006: 141-146).

Şerefhan bu hanedanın mensupları ve hükümdarlarının yaşadığı dramatik olayları ve Selçukluların yanı sıra Moğollar ve Osmanlılarla ilişkilerini anlatıyor. Öyle anlaşılıyor ki bu emirlik Şerafhan Bidlisî dönemine, Hç 1005 / M. 1597 yılına kadar ayakta kalmış. Dört yüzyıl ayakta kalan bu emirliğin tarihi ile ilgili söz uzayıp gidiyor. Nitekim Şerefhan Bidlisî de kitabında bu emirlikten uzun uzadıya söz ediyor (el-Bidlisî, 2006: 147-172). Emirlik, harekete geçerek egemenliği altına alan Safevî sultanı Birinci Şah Abbâs döneminde H. 1006 / M. 1598 yılında ortadan kaldırıldı (Zeki, 1948, c.2: 165).

4. 3. Takvîmu'l-Buldân'da Cibâl Yurdu:

Takvîmu'l-Buldân'da bu bölgenin çeşitli yönleri ele alınmaktadır. İster şehir, köy, kasaba, kale, çarşı ve benzerlerini betimlemek suretiyle mimari açıdan ister o bölge insanının ticaret, sanayi ve tarım alanlarındaki çeşitli faaliyetlerine ve ekonomik durumlarına değinmektedir. Ayrıca Ebu'l-Fidâ taife, kavim ve kabilelerden, özelliklerinden ve bazı gelenek ve göreneklerinden söz etmek suretiyle bölgenin toplumsal durumuna da az da olsa değinmeyi göz ardı etmemiştir.

Cibâl bölgesinde irili ufaklı birçok şehir, köy ve kasaba bulunurken bölgede ayrıca otlak arayarak bir yerden diğer bir yere konarak göç eden kabileler de bulunuyordu. Ebu'l-Fidâ bölgede birçok uygarlık merkezinden ve birçok şehrin isminden de söz ediyor. Bu şehirlerin önemine değindikten sonra hacim ve büyüklük olarak tasnif etme yoluna gidiyor. Onun verdiği bilgiye göre Cibâl bölgesindeki en önemli büyük kentlerin başında; Hemedân, Dînever, İsfahan, Kum şehirleri gelmektedir. Daha sonra yukarıdaki kentlere nazaran daha küçük olan Kaşan, Nihavend, Erbil, Ruzraver şehirlerinden söz edilmektedir. Eserin devamında burada adını anmayacağımız irili ufaklı başka şehrin adını anmaktadır (Ebu'l-Fidâ, 1840: 408-423).

Ebu'l-Fidâ Bu kent ve kasabaları tanıtırken başka coğrafyacıların kitaplarından alıntılama yaptığını açıklıyor. Özellikle İbn Havkal, Yakut el-Hamevî, Ebu Said ve el-Muhellebî'nin kitaplarından faydalandığını belirten Ebu'l-Fidâ bazen bu bilgilere bir şey eklemeyi tercih etmemektedir. Ebu'l-Fidâ'nın tanıttığı ve Kürtlerin yaşadığı ya da bulunduğu şehirlerden şunları sayabiliriz:

4. 3. 1. İsfahan

Ebu'l-Fidâ İsfahan'a bu ismin verilmiş nedenini açıklayarak bunu bazı raviler ya da halktan duymuş olduğunu belirtiyor. Ona göre Acem buraya Sibahan der ki bu da iki parça ya da kelimededen oluşan bir isimdir. Siba yani asker ve han yani çoğul takısı. Daha sonraları Arapçaya geçerek Asbahan denmiştir. Kisraların İran⁷, Kirman ve Ayvaz'daki orduları hazırlık dönemlerinde burada toplanırdı. Çünkü burası askerî harekât öncesi ve sonrasında asker ve savaşçıların toplanma yeri idi (Ebu'l-Fidâ, 1840: 422-423).

Öyle anlaşılıyor ki İsfahan önemli bir stratejik merkezdi. Belki de bu nedenle Müslümanlar ta Raşit halifeler döneminden başlayarak bu şehre önem vermiştir. Cibâl bölgesinin güneydoğu kesiminde yer alan şehir İran'ın ortasında bulunmaktadır (es-Sufyanî, 2006: 12-13). İsfahan ayrıca başta ipek ve pamuktan yapılanları olmak üzere elbiseleriyle de ün salmıştır. Bu elbiselerin Irak, diğer dağlık bölgeler, Horasan ve Huzistan'a sevkiyatı yapılırdı (İbn Havkal, 1992: 309). Bu şehir Cibâl yurdu şehirlerini tanıtan coğrafyacıları ilgi odağı olmuştur. Örnek olarak Yakûbî (ö. H. 284 / M. 897) İsfahan'ın iki şehirden oluştuğunu belirterek, birincisine Cî, ikincisine Yahudiye dendiğini ve birçok semtten oluştuğunu ifade ediyor.⁸ Bu semtler içinde Kürtlere ait semtler de bulunuyor ki Kürtler Kamidan semti ile Fahman semtinde yoğun bir şekilde yaşıyordu (el-Yakûbî, t.y: 85-86).

İbn Havkal da İsfahan'ı tanıtmış olup Ebu'l-Fidâ yazdıklarından bir kısmını nakletmiştir. O da İsfahan'ın iki şehirden oluştuğunu, bunlardan birine Yahudiye dendiğini, bunun da büyük olanı olduğunu, ikincisinin ise Şehristan olarak bilindiğini, bunun da Yakûbî'nin Cî diye sunduğu yer olduğunu belirtmiştir. Ebu'l Fida, buradaki binaların çamurdan yapıldığını belirterek Cibâl bölgesindeki en verimli şehrin burası olduğunu, şehrin ayrıca zenginlik, ticaret, bolluk ve tarım ürünleri açısından en şanslı şehir konumunda bulunduğunu (İbn

⁷- Kisraların tekili Kisra olup Pers imparatorlarının taşıdığı lakaptır.

⁸- Resatik kelimesinin tekili ristak olup idari bir kavramdır. Anlamı ise şehre bağlı tarım bölgesidir. Lisanu'l-Arab sözlüğünde sevad, yani verimli tarım arazisi anlamın geldiği geçmektedir. Bakınız, (İbn Manzur, 1999, c.5: 208).

Havkal, 1992: 309) söylüyor. Ayrıca İsfahan dolaylarında Kürt şehri (Hoşnav, 2009: 125; İbn Havkal, 1992: 246) diye adlandırılan bir şehrin ismi verilerek bu şehrin etraftaki bazı şehirlerden daha büyük ve toprakları daha verimli olduğu, evleri çamurdan yapılmış ve çok sayıda saray barındırdığı belirtiliyor. İbn Havkal, İsfahan yakınlarındaki Kürt Mazincanlara da değiniyor (İbn Havkal, 1992: 236, 247).

Tarihi kaynaklara dönüş yaptığımızda, İsfahan'daki Kürt varlığından Hicri üçüncü yüzyıl sonları ve dördüncü yüzyıl başları / Miladi 10. Yüzyıldan itibaren söz edilmeye başlandığı görülmektedir. H. 295 / M. 908 yılında İsfahan hükümdarı Kürt Abdullah b. İbrahim es-Samî İsfahan vilayetine bağlı köylerden birinde ayaklanarak hilafetten ayrılmak isteyince bu ayaklanma on binlerce Kürdün yanı sıra başka halklardan birçok kişinin desteğini alır. Ancak halife Muktedir (H. 295 - 320 / M 908 - 932) ayaklanmayı bastırması için Mansur b. Abdullah b. Mansur komutasında bir ordu gönderdi. Mansur uzlaşmayı tercih ederek uzlaşmaya vardı. İkisi birlikte Bağdat'a vardıklarında Kürt Abdullah halifeden takdir gördü. Hem kendisi hem de oğluna çeşitli hediyeler sunan halife onu Fars ve Kirman vilayetlerine vali olarak tayin etti. Buna karşılık Abdullah da askeri birliklerini dağıttı ve (H. 297 / M. 910). Abdullah H. 300 / M. 913 yılında azledilinceye kadar bu görevde kalır (Puladiyan, 2013: 96-97).

4. 3. 2. Hemedân

Hemedân ve diğer şehirler olan Dînever, Nihavend ve Esedabad bundan önce sözünü ettiğimiz Kürt Hasneveyh emirliğinin egemenliği altına girdi (Puladiyan, 2013: 126). Hemedân, kervan yolları üzerinde yer almasından kaynaklanan ticari konumu nedeniyle ün salmış bir şehir olduğu anlaşılıyor. Hemedânî lakaplı birçok bilgin ve yargıç çıkaran şehir özellikle Hicri dördüncü / Miladi 10. yüzyılda şehir birçok şahsiyet çıkarmıştır (es-Sufyanî, 2006: 17-18).

Ebu'l-Fidâ şehri tanıtırken der ki "... Hemedân Cibâl yurdunun ortasında yer alır... Büyük bir şehir olup dört kapısı bulunmaktadır... ayrıca şehirde bol miktarda su, bağ bahçe ve tarla var..." (Ebu'l-Fidâ, 1840: 417). Kendisi kitabında bunu İbn Havkal'den naklettiğini belirtiyor. Nitekim İbn Havkal de Hemedân'ı tanıtırken; büyük bir şehir olup suru ve varoşu var, ayrıca dört adet demir kapısı var, binaları ise çamurdan yapılmış olup sayıca çoktur, şehirde nehirler, ağaçlar ve çok sayıda mahsul bulunuyor. Öyle ki yıl boyu şehirde fiyatlar düşük oluyor. Ayrıca çok sayıda küçükbaş hayvan barındırıyor ki sonuç olarak büyük miktarda süt ve süt ürünü üretiyor. Halkı ise terbiyeleri ve cömertlikleriyle biliniyor (İbn Havkal, 1992: 306).

4. 3. 3. Dînever

Dînever, Kürt Hüseyin oğlu Hasnaveyh tarafından kurulan emirliğe başkentlik yapmıştır. Hasneveyh'in ölümünden sonra yönetim oğlu Bedr'e geçmiştir (H. 368 - 405 / M. 979 - 1015). (Puladiyan, 2013: 125) Ebu'l-Fidâ bu şehir ile ilgili birçok kaynaktan alıntı yapmaktadır. Şehrin verimli topraklarından ve sularının çokluğundan söz ederek coğrafyacı İbn-i Said'ten (Ebu'l-Fidâ, 1840: 414-415) naklettiğine göre bu şehir, Hemedân şehrinde pek farkı bulunmamaktadır. Aynı şekilde İbn Havkal'den de alıntı yaparak Dînever'in Hemedân'ın üçte ikisi kadar bir şey olduğunu belirtir. İbn Havkal, topraklarının verimli olduğunu, meyve ve tarım mahsullerinin de bereketli olduğunu anlatır. Halkının huyu suyuna gelince şehir halkının Hemedân halkından daha iyi huylu olduğunu, edebiyat ve bilim alanında da onlardan daha ileride olduğunu söylüyor. Şehirden Muhammed Abdullah b. Kuteybe ed-Dînverî ve Ebu Hanife başta olmak üzere birçok yazar ve bilgin çıkmıştır (İbn Havkal, 1992: 308).

4. 3. 4. Şehrîzor Suhreverd Erbil:

Ebu'l-Fidâ Şehrîzor'un küçük bir şehir olmakla birlikte verimli topraklara ve çok sayıda ticarethaneye sahip olduğunu söylüyor. Konum olarak Musul ile Hemedân arasında yer aldığını söylediği Şehrîzor'un bu isimle isimlendirilme nedenini açıklıyor. Şehri kuran Zor b. Zahhâk olduğu için şehre Şehrîzor denmiştir. Manası ise Zor'un şehri oluyor. Başkalarından alıntı yapmak suretiyle halkın kaba ve kötü ahlaklı olduğunu belirtiyor. Ancak bu nitelermeyi yapma gerekçesini vermiyor (Ebu'l-Fidâ, 1840: 412-413). Ebu'l-Fidâ'nın bazı bilgileri kendisinden aldığı İbn Havkal şehirle ilgili olarak Şehrîzor halkının çoğunun Kürtlerden oluştuğunu söylüyor. Şehrin miladi 10. Yüzyılda özerk yönetime sahip olduğu anlaşılırken İbn Havkal şehirde sultan tarafından görevlendirilmiş bir emir bulunmadığı gibi mallarına bakacak bir görevli de olmadığını anlatıyor. Aynı şekilde şehri zengin ve lüks hayatın sürdüğü bir şehir olarak niteleyen İbn Havkal fiyatların şehirde çok düşük olduğunu, iyi bir konumda yer aldığını, topraklarının verimli ve geniş olduğunu, dolayısıyla bunun da harika bir görüntü oluşturduğunu kaydediyor (İbn Havkal, 1992: 314). H. 4 / M. 10. yüzyıl coğrafyacılarından Ebu'd-Dulf Şehrîzor'da Kürtlere ait çok sayıda çiftlik bulunduğunu, buna ek olarak sayıları altmış bini bulan (Tevfik, 2007: 23, 83, 115, 134) Kürt kabileleri Celaliler, Hakemiler ve Sevlîyeliler için kışın konakladıkları kışlak olduğunu söylüyor (Ebu'd-Delf, 1962: 58).

Aynı şekilde Suhreverd şehri de Ebu'l-Fidâ ve İbn Havkal'e göre Şehrizer'a benziyor. Sahip olduğu nimetler açısından da iki şehir arasında pek fark bulunmamaktadır. Aynı şekilde yüzölçümü açısından da birbirinden pek farkı olmayan her iki şehir de korunaklı ve surlarla çevrilidir. İbn Havkal ayrıca Suhreverd şehrinde yaşayan halkın çoğunluğunun Kürt olduğunu kaydediyor (Ebu'l-Fidâ, 1840: 412-413; İbn Havkal, 1992: 314). Ebu'l-Fidâ Erbil şehrini de Cibâl bölgesine katıyor. Şehri de Şehrizer bölgesinin merkezi sayarak büyük bir şehir olarak niteliyor ancak genel olarak tahrip edildiğini, şehirde yüksek bir tepe üzerinde kale bulunduğunu, şehrin bir surla çevrili olduğunu, ayrıca dağlara yakın olduğunu ve şehre su sağlayan kanalların yanı sıra bir cami ve bir adet hükümet konağı bulunduğunu anlatıyor (Ebu'l-Fidâ, 1840: 413).

4. 3. 5. Ebher

Bu şehir, Kürtlerin bulunduğu şehirlerden biri sayılmıştır. Kürtler yaşadıkları bu şehirde iktisadî, siyasî ve içtimaî hayata katkı sağlamıştır. İbn Havkal şehri bölgenin büyük ve önde gelen şehirlerinden biri şeklinde niteliyor. Ayrıca Kürtlerin şehrin yanı sıra şehrin etrafındaki bölgelere yerleşmiş olduğunu, şehrin değişime uğramasında önemli bir etken olduklarını söylerken başka kaynaklarda da bu bilgileri doğrulayan veriler yer almaktadır (İbn Havkal, 1992: 314; es-Sufyanî, 2006: 66). Ebu'l-Fidâ da şehri nitelerken başkalarından alıntı yapma yoluna gidiyor. Şehrin dağ tarafından Kazvin ve Zencan arasında söyleyerek İsfahan dolaylarında yer alan Ebher adlı bir beldeden söz etmektedir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 418-419).

4. 3. 6. Nihavend

Ebu'l-Fidâ'nın anlattığına göre burası Cibâl bölgesinde yer alan şehirlerdendir. Kitabı'l-Elbâb'tan naklen biraz da kuşkuyla şehri kuranın Nuh peygamber olduğunu belirtiyor. Şehir isminin aslında Nuh olduğunu, daha sonraları ha'nın yumuşadığını söylüyor. Bir dağ üzerinde kurulu olan şehirde bağ bahçe ve nehirler var (Ebu'l-Fidâ, 1840: 417). Aynı şekilde İbn Havkal'den naklen şehrin kalitesiyle öne çıkan ve Irak'a sevkiyatı yapılan çok sayıda meyveye ev sahipliği yaptığını söylüyor. Her ne kadar Ebu'l-Fidâ, Nihavend'de Kürtler ya da başka halkların varlığından söz etmezse de Nihavend'te Kürtler yaşamıştır. Zira başka coğrafya kitaplarında da Kürtlerin varlığı bu şehirde geçmektedir. Örneğin Yakut el-Hamevî (ö. H. 622 / M. 1225) Nihavend yakınlarında bir kale bulunduğunu, Şermah denen bu kalenin Ebu Eyyüb'a ait olduğunu ve bazı Kürtler tarafından yapıldığını belirtiyor (el-Bağdadî, 1977, c.3: 377, (Tevfik, 2007: 134-136).

4. 3. 7. Lor

Loristan'da Kürt varlığı, birçok kaynağa göre tarihin eskiliği kadar eskidir. Çeşitli İslami dönemlerde Kürtler Loristan'da emirliklerini kurmayı başarmışlardır. Bu durum birçok tarihçi ve coğrafyacı tarafından dile getirilmiştir (Davudî, 2010: 24-25; (Tevfik, 2007: 134-136).

Coğrafyacılar Lor'u Cibâl bölgesi ya da Huzistan bölgesine katma ya da başlı başına bir bölge olup olmadığı ya da Büyük Lor'un Huzistan bölgesine, Küçük Lor'un ise Cibâl bölgesine ya da kendi deyimleriyle Irak-ı Acem'e bağlı olduğu konusunda görüş ayrılığına düşmüş olsa da buradaki Kürt varlığı konusunda anlaşmazlığa düşmemişlerdir. Dolayısıyla bölgenin bir Kürt bölgesi olduğunu, en azından halkının çoğunluğunun Kürt olduğunu vurgulamışlardır (Kei Lestring, 1954: 235).

Ebu'l-Fidâ'ya göre Lor bölgesi verimli bir bölge olup daha çok dağlık bir bölgedir. İlk başlarda Huzistan'a bağlı iken daha sonraları İbn Havkal'ın verdiği bilgiye göre ayrılmıştır. İbn Havkal Lor bölgesinin ilk başlarda Huzistan'a bağlı olduğunu daha sonralara Cibâl bölgesine bağlandığını söylüyor. Ebu'l-Fidâ Lor dağında Kürtlerin yüksek bir yoğunlukta yerleşmiş olduğunu belirtirken İbn Havkal de aynı bilgiyi veriyor (Ebu'l-Fidâ, 1840: 312-313; İbn Havkal, 1992: 231-232).

4. 3. 8. Saymara

Cibâl bölgesinde yer alan güzel şehirlerdendir. Bol miktarda ekin olan şehirde ağaçlar da çok olup şehir çok sayıdaki pınar ve su kaynaklarıyla meşhurdur. Nehirleri şehri ve köylerini sulamaktadır. Ebu'l-Fidâ, başta İn Havkal olmak üzere başka coğrafyacılardan naklen şehrin özelliklerinden söz etmektedir. Ancak burada yaşayan halklardan söz etmemektedir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 413). Buna karşılık Yakûbî gibi başka coğrafyacılar halkının çeşitli milliyetlere mensup olduğunu bu halklardan birinin de Kürtler olduğunu belirtiyor (el-Yakûbî, t.y: 72).

4. 3. 9. Hulvan

Ebu'l-Fidâ, Hulvan'n dağın Irak'a bakan yamacında olduğunu yapısının taş ve çamur olduğunu ve karın hiç kesilmediğini söylüyor. Şehir narı ve inciriyle meşhur olup bunu da İbn Havkal'den nakletmektedir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 306-307; İbn Havkal, 1992: 220-213). Ebu'l-Fidâ, Hulvan'ı Irak bölgesi içerisinde tasnif etmektedir. Irak'ın dağlarla olan son sınırını teşkil etmektedir. Bununla birlikte şehri Cibâl bölgesi içerisinde tasnif edenler olduğunu da söylüyor. Nitekim buranın dağlık bir yapısı var ve bu yapısıyla Irak'tan çok Cibâl bölgesine yakın oluyor. Hulvan şehrinin Irak ile dağ bölgesi arasında yer alması bazılarının onu Irak bölgesi içerisinde görmesine neden olmuştur. Bazıları da bu nedenle onu Cibâl bölgesi

içerisinde görmüştür. Halkı da Arap ve Acem, Farslar ve Kürtlerden oluşan bir karışım olarak gösterilmiştir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 306-307).

Ebu'l-Fidâ'nın Cibâl bölgesi içerisinde tasnif ettiği başka yerler de bulunuyor. Bu yerler büyüklük, genişlik, önem ya da yaşayan Kürt oranı açısından değişmektedir. Bunlar, Kasrullusus, Kasrışirin, Karmasîn, Seyravan, Esedabad, Zencan, Brucerd, Save, Kazvin, Abe, Cerbazkan, Kum, Talikan, Kaşan, Kerec, Erdistan, Huvar, Rey ve benzeri diğer yerlerdir. Kendisi bunları çeşitli çizelgelerde tasnif etmiştir. Lafız ve konum olarak da belirlemiş olmakla birlikte nakil şekli rivayet olmakta ve söz konusu bölge ile ilgili bilgileri belirlemektedir (Ebu'l-Fidâ, 1840: 408).

Sonuç

Ebu'l-Fidâ'nın Takvîmu'l-Buldân adlı kitabı İslam dünyası beşerî ve tabii coğrafyası hatta bazı tarih araştırmaları açısından önemli kitaplardan sayılmaktadır. Aynı şekilde Kürtlerin dağılımı, buldukları yerleri ve uygarlık açısından taşıdıkları özellikleri anlama açısından önemli kitaplardandır. Özellikle söz konusu dönemde Kürtler ile ilgili ya da Kürtler ve yaşadıkları yerleri gereği gibi anlatan kaynakların az olması nedeniyle Ebu'l-Fidâ'nın Takvîmu'l-Buldân adlı kitabı, yine kendisine ait olan el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer adlı tarih kitabına da dayanak teşkil etmektedir. Hatta aynı dönemde yaşamış tarihçilerin yanı sıra kendisinden sonra yaşamış tarihçilerin kitapları ile ilgili araştırmalara dayanak teşkil etmektedir. Araştırmada ulaşılmış olduğumuz sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

1- Takvîmu'l-Buldân adlı kitabın kapsam alanı içine giren H. 4. / M. 10. Yüzyıldan H. 8. / M. 14. Yüzyıla kadar uzanan dönem içerisinde Kürtler ile ilgili olaylar ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerin, özellikle de İslam kültürü kitaplarında bilindiği şekliyle Cibâl bölgesinin anlaşılması.

2- Revand, Zerendi, Nevbahar gibi küçük şehir, köy ve kasabaların tanınması kabile, köy ve şehir hayatının eşleştirilmesi, Cibâl bölgesi de dahil olmak üzere bölgenin şehir ve köylerindeki idari ilişkilerin yapısı, aralarındaki mesafelerin öğrenilmesi, buna ek olarak mimari yapısının da anlaşılacak camiler, Keşşaf kalesi, Eznave, Erbil ve Kasrullusus gibi kaleler, Kazvin hisarı gibi hisarlar, Save pazarları gibi çarşı pazarlar, köprüler, manastırlar ve mabetler başta olmak üzere bazılarının isim ve özelliklerinin verilmesi.

3- Kürtlerin Cibâl bölgesindeki geniş coğrafi dağılımları, yaşadıkları birçok yerde siyasi otoriteyi ellerinde bulundurmalarına rağmen Kürt içtimaî hayatının daha çok aşiret ve kabile yapısına sahip olması.

4- Cibâl bölgesindeki önemli yerler ve dağların tanınması; Bisutun, Mavşan, Bavend, Semirem, Lor, Derbavend, Ervend gibi. Nehirler, Zap ve Seyrevan gibi. Buna ek olarak söz konusu yerlerde hâkim olan ikliminin öğrenilmesi.

5- Bölgeler ile Cibâl bölgesi iletişim ve ticari ilişkilerin yanı sıra alış verişi yapılan kumaş, maden, gıda maddeleri, bitkisel ya da hayvansal ürünler gibi ticari emtia ve malların tanınması. Buna ek olarak sanayi, tarım ve söz konusu memleketlerde uygulanan vergi siyasetinin öğrenilmesi.

6- Kürtlerin çeşitli bölgelerde kendi muhitlerinde bulunan Araplar, Farslar ve Türklerin yanı sıra diğer komşu halklar ile olan ilişkileri, özellikle Takvîmu'l-Buldân adlı kitapta geçen çoğu yerde çeşitli halkların bir arada yaşaması önem taşımaktadır. İslam'ın dışında bölgede yaygın olan Zertüşlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi egemen inançların yanı sıra Cibâl bölgesinin dışında olsa da Harran'daki Sabiilik gibi birçok mezhebim öğrenilmesi.

7- Ebu'l-Fidâ Kürtlerin Cibâl bölgesi dışındaki bölgelerde de kendilerinden ve varlıklarından söz ederek Akru'l-Hamidiye adlı kalenin korunaklı bir kale olduğunu ve Musul bölgesinde yer aldığını anlatarak söz konusu bölgede yaşayan Kürt Hamidiye kabilelerinden de söz etmektedir. Bu arada Fen kalesinden de söz ederek söz konusu kalenin Cezire-yi İbn Ömer'e yakın olduğunu ve Beşnevî Kürtlerinin kalelerinden olduğunu söyleyerek Suriye'de bulunan Husnu'l-Ekrad'tan da söz etmektedir.

Kaynakça

Avaz, Muhammed Munis Ahmed (1995), el-Cuğrafiyun ve er-Rahhaletu'l-Muslimîn fi Bilâdi's-Şâm Zemene'l-Hurûbi's-Salibiyye, Ayn li'd-Dirasati ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 1. Baskı, Kahire.

Davudî, Ramazan Şerif (2010), Loristan el-Kubra (H. 550 - 827 / M. 1115 - 1424) Dirasatun fi Ahvaliha's-Siyasiyyeti ve'l-Hazariyye, 1. Baskı, Hani Matbaası, Duhok.

Ebu'd-Delf, er-Risaletu's-Saniyye (1962), Tahkik: Butros Bulgakof ve Enes Halidrof, tercüme: Muhammed Munir Mursi, Alemu'l-Kutub, Kahire.

- Ebu'l-Fidâ, el Mueyyed İmaduddin b. İsmail (1840), Takvîmu'l-Buldân, Dâru't-Tibaati's-Sultaniyye, Paris.
- Ebu'l-Fidâ, el-Mueyyed İmadduddin b. İsmail (t:y), el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, araştıran Muhammed Zinhum, Muhammed Azab ve diğerleri, c. 1, 1. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire.
- el-Bağdadî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî (1977), Mucemu'l-Buldân, c. 3, Dâru Sadir, Beyrut.
- el-Bidlisî, Şerefhan 2006, Şerefname - fî Tarihi'd-Duveli ve'l-İmarati'l-Kurdiye, tercüme: Muhammed Ali Avni, c. 1, 2. Baskı, Dâru'z-Zaman, Şam.
- el-Hanefî, Muhammed b. B. Ahmed b. Ayyas (1975), Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr, araştırma: Muhammed Mustafa, c. 1, bölüm 1, Dâru'n-Neşr Franz Steiner Wiesbaden.
- el-Mansûrî Baybars (1987), et-Tufetu'l-Memlkûkiyye fî'd-Devleti't-Turkiye, takdim ve yayın: Abdulhamid Salih Hamdân, ed-Dâru'l-Misriyyeti'l-Lubnâniyye, Kahire.
- el-Yakûbî, Ahmed b. Yakûb b. İshakb (t.y), el-Buldan, Dâru'l-Kurubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- en-Nakaşbendî, Husameddin Ali Ğalib (2011), el-Kurd fî Loristan el-Kubra (eş-Şemaliyye) ve Şehrizer Hilale'l-Asri'l-Vasît (H. 348 - 511 / M. 959 - 117) Dirasetun Siyasiye Hazariyye, Muessesetu Zeyn, Süleymaniye.
- es-Sufyanî, Huda bint Cubeyr (2006), el-Hayatu'l-İlmiyyeti fî'r-Rey ve İklîmi'l-Cibâl fî'l-Asri'l-Buveyhî, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi, Ummu'l-Kura Üniversitesi, Suudi Arabistan, Danışman: Merizan b. Said Asirî.
- Hallak, Hasan ve Sabbağ, Abbas (1999), el-Mucemu'l-Cami fî'l-Mustalahati'l-Eyyubiyye ve'l-Memlukiyye ve'l-Osmaniyye Zati'l-Usuli'l-Arabiyyeti ve'l-Farisiyyeti ve't-Turkiyye, 1. Baskı, Dâru'l-İlm, Beyrut.
- Hasan, Kadir Muhammed (2011), el-İmaratu'l-Kurdiyye fî'l-Ahdi'l-Eyyubî, Dirasutun fî Alakatihe's-Siyasiyyeti ve'l-İktisadiyye (H. 344 - 447 / 945 - 1055) Ruzhelat matbaası, Erbil.
- Hoşnav, Hakim Ahmed (2009), el-Kurd ve Buldanuhum İnde'l-Buldaniyyin ve'r-Rehhaleti'l-Muslimin (H. 232 - 626 / M. 846 - 1229), Dâru'z-Zeman, 1. Baskı, Şam
- İbn Hacer el-Askalânî (1993), Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed (1993), ed-Duraru'l-Kâmine fî Ayâni'l-Mieti's-Sâmine, c 1, Dâru'l-Cîl, Beyrut.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân (2000), Divânu'l-Mubteda ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men A'sarahum min Zevî's-Ş'eni'l-Ekber, c 5, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasim en-Nuseybî (1992), Kitabu Suvari'l-Ard, Menşurat Dâr Mektebetu'l-Hayat, Beyrut.

- İbn Kesîr, el-Hafîzu'd-Dimaşkî (1988), el-Bidâye ve'n-Nihâye, c. 14, 7. Baskı, Dâru'l-Meârif, Beyrut.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mekrem b. Ali (1999). Lisanu'l-Arab, c. 5, 3. Baskı, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Muessesetu't-Tarihi'l-Arabi.
- İbnu'l-Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasan el-Cezerî (1987), el-Kamil fi't-tarih, tashih: Muhammed Yusuf ed-Dekkak, c. 7, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Kei Lestring (1954), Buldânu'l-Hiâfeti's-Şarkiyye, Tercüme: Beşir Fransis, Korkis Avad, er-Râbita Matbaası, Bağdat.
- Krachkovsky, Ignaty Yulianovich (1963), Tarihu'l-Edebi'l-Cuğrafiyyi'l-Arabiyy, Tercüme: Salaheddin Haşim, 1. Bölüm, Telif Tercüme Neşriyat Matbaası, Kahire.
- Menimine, Hasan (1987), Buveyhi Devletinin Siyasi İktisadi İctimai ve Kültürel Tarihi - Fars Vilayeti- (H. 334 - 447 / M. 946 - 1055), el Dar el Camiyye, Beyrut.
- Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (t.y), Kitabu Tecarubi'l-Umem, c. 2, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahire.
- Muhammed Emin Zeki (1948), Hulasatu Tarihi'l-Kurdi ve Kurdistan - Tarihu'd-Duveli ve'l-İmarati'l-Kurdiyye fi'l-Ahdi'l-İslâmî, c. 2, Saadet Matbaası, Mısır.
- Muhammedeyn, Muhammed Mahmud (1999), et-Turâsu'l-Cuğrafiyyu'l-İslâmî, Dâru'l-Ulûm, 3. Baskı, Riyad.
- Puladiyan, Erşek (2013), el-Ekrad mine'l-Karni's-Sabi ile'l-Karni'l-Aşiri'l-Miladiyeyn Vifka'l-Masadiri'l-Arabiyye, Tercüme: Bir grup tercüman, 1. Baskı, Dâru'l-Farabî ve Daru Aras, Beyrut ve Erbil.
- Tevfik, Zerar Siddik (2007), el-Kabailu ve'z-Zeamati'l-Kabaliyyeti'l-Kurdiyyeti fi'l-Asri'l-Vasit, Aras Müessesesi, Erbil.
- Tokuş, Muhammed Suhey1 (1997), Tarihu'l-Memalik fi Misra ve Bilâdi's-Şâm, Dâru'n-Nefais, Beyrut.